

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№112

(19302)

2019 чылдың
октябрь 3
четверг

Хүннүң үнери — 06:35

Ажары — 18:01

Хүн дурту — 11:26

солуннун сайтызы // shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Депутаттың ажил-херээ

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ БЕЛЭЭ

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу депутат албан-хүлээлгезинин аайы-биле Тывага келген. Ооң ниитижи ажил-херээниң кол угланышкыны — чонга социал дуза ирери. Кызыл кожууннун Элегес-Аксы суурда берге байдалдыг бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төпке Күрүне Думазының депутады октябрь бирниң хүнүнде чораан.

Бо төпке Кызыл кожууннун суурларын, эң ылаңгыя хоорай чергелиг Каа-Хем суурдан, өг-бүлелеринин байдалы берге уруглар түр када хоргадалга турарлар. Амгы үеде ында школага өөренир назы-харлыг 17 элээди оолдар, уруглар база 3 бичии чаштар бар. Элээдилер хоргадал төвүнге чурттап, Элегес-Аксының школазында өөренип турарлар.

Төптүн материал-техниктиг хандырылгасы кошкак, эң ылаңгыя аңаа келген уруглар, оолдарның удуур оруннары эргижирзэн, чедишпес дээрзин Лариса Күжүгетовна билеп алгаш, оларга дузалаар деп шиитпирлээн. Бажың-балгат эт-севи кылып турар хууда өг-бүлө сайгарлыкчылар Аржаана Сергеевна биле Алексей Алдын-оолович Сарыгларлар олар-биле харылзашкаш, уругларның хоргадал төвүнге дузаны кады демнежип чедирерин саналдаан. Лариса Күжүгетовна оруннар кылырынга херек материалдарның өртек-үнезин төлээр, а сайгарлыкчылар халас кылып бээр болганнар. Ындыг дугуржулганың болгаш кады ажилдажылганың түңнелинде чымчак кудустарлыг, кылынадыр даараан чылыг болгаш чуга пөс чоорганнарлыг уругларның социал дуза төвүнге чугула херек 25 орунну кылган.

Депутат Лариса Шойгу оруннарны болгаш чараш ойнаарактарны алдын күстүн сөөлгү айы октябрының баштайгы аяс-кааң хүнүнде Кызыл кожууннун Элегес-Аксы суурда өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төпке хүлээди берген. Оруннарны эки шынарлыг кылганы дээш, Аржаана Сергеевна, Алексей Алдын-оолович Сарыгларларның өг-бүлезинге өөрүп четтиргенин илередип:

— Берге байдалдыг кижилерге, эң ылаңгыя бичии уругларга дузалашканывыс дээрге-ле, боттарывыска дузалашканывыс-тыр, сагыш-сеткиливиске чаагай чүүлдерниң чечектерин тарып өстүрүп турарывыс ол-дур — деп, Лариса Шойгу чугаалаан. — Моон соңгаар-даа кижилерге дузалажып, оларның чүректеринге база ачы-буянның өзүмнерин өстүрүп чоруулуңар. Өске кижиге чаңгыс удаа көргүскен ачы-буян чүс катап хей кылдыр эглип кээр дээр болгай.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 2019 чылда мал чеминиң белеткелинге шылгарааннарны шаңнап-мактаарын саналдаан. Кожуун, сумуларда көдээ ажил-агый кооперативтери база арат-тараачын ажил-агыйларында болгаш бригадаларда тергиннерни илередир ажилды Көдээ ажил-агый яамызынга онааган. А шаңнал акша-хөреңгини республика бюджетинден дилеп тыварын Чазак кежигүннеринге дааскан. Мал чемин белеткээр кампанияда 12 муң ажыг кижиге хаара туттунган. 936 трактор, 1444 сизген кезер болгаш бөлөр техниканы, 114 тырыыр машинаны ажылгаан. Агрохимиктиг албан чериниң специалисттериниң үнелели-биле алырга, белеткээр мал чеминиң хей кезии 1 база 2 класска хамааржыр азы эң хоолулуг.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ДАРGAЗЫН БАДЫЛААН

Сүт-Хөл кожууннун Төлээлекчилер хуралының даргазы албан-дужаалга Тываның Чаан мөгези Андрей Хертекти депутаттар чаңгыс үн-биле бадылаан. Кожуунга ниитизи-биле чоннун 17 төлээлеринин аразындан мындыг улуг харысалганы аңаа онааган депутаттарның бүзүрели дээш Андрей Хертек өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш хоорай, сумуларның бот-башкарылганың дугайында 131 дугаарлыг федералдыг хоойлуну, ооң-биле чергелештир Сүт-Хөл кожууннун уставы ёзуугаар ажилдаарын олаазаан. Боду мөгө кижиге болганда, Сүт-Хөлге спорттун янзы-бүрү хевирлерин деткип, ону база сайзырадыры чугула дээрзин Тываның Чаан мөгези чугаалаан.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

Кожавыс Моол күрүнениң Ховд аймактың күрүне университеди үндезилеп тургустунгандан бээр 40 чыл болган юбилейин демдегледип эрттирген. Байырлыг хемчеглерге Тываның күрүне университединиң доцентизи, филология факультединиң деканы Надежда Сувандиди, экономика эртемнериниң доктору, профессор, экономика факультединиң деканы Вячеслав Севек, Тыва-да өөредилге-информация төвүнүн удуртукчузу Цэцэгдары Уламсурэн, география эртемнериниң доктору, география кафедрасының профессору Светлана Курбатская олар барып киришкен. Эртем-практиктиг конференциядан аңгыда, Тываның күрүне университединиң башкылары Моолдун Ховд университединиң ректору Бавуу Нямдорж-биле ужурашкан түңнелинде, ийи чурттун университеттеринге даштыкы дылдар деп санадыр орус, моол дылдарны өөредир талазы-биле санал-онал солчулганын база чоруткан.

Чазак Даргазы социал четкилерде

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУ ДЕТКИИР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың чурттаачыларының социал байдалын экижидери-биле чоннуң чурттап турар деви-кээринге биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынче улуг кичээни угландырып турар. Интернетте социал четкилерде чедишкениг ажил-херээн аядып алган чамдык сайгарлыкчыларны чижекке кирип, хууда ажил-херээн аядырынче күзелдиг улусту кыйгырган:

"Аажок күзүн чүүлүн кижилер кезээде чедип апаруур. Ындыг күзелдеримниң бирээзи, чаңгыс чер-чурттугларымны сайгарлыкчы чорукка чүткүлдүг болурун чедип алыр сорулга турган. Олар боттарының саналдарын, төлөвилелдерин, планнарын тудуп алгаш, чедип кээп турар кылдыр. Ылаңгыя каян-даа бизнес кылып чорбаан кижини сайгарлыкчы ажил-херекке чыгартары белен эвес чүүл-дүр. Мен ону бодум көрүп эрткен болгаш, баштайгы базымны кылыр, хо-стуу-биле эжиндирери коргунчуг дээрзин билир мен. Бирээде, ол. Ийде, бистер халас эвес дузалажып турар болгай бис. Керээ бар, ында ол кижилер бодунга харысалгаларны, ооң иштинде материалдыг харысалганы хүлээнип апаруур. Чамдык улусту ол доктаадып турар. Ынчал-ажок бөгүнге чедир улустуң хей

кезии шак ол коргуушкунну аяп эрте берген. Биче сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле губернаторнуң төлөвилелдери аңаа улуг рольдуг болган дээрзинге бүзүрээр мен. Ону, оюн-хөг бодааш, кылбайн турарывысты бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс көргөн боор. Бис шын акшаларны бергеш, боттарының ажил-херээн херек кырында эгелеп алыр арганы тургузуп берип турар бис. Ол система, шынап, ажилдап турар дээрзин улус боттарының чаңгыс чер-чурттугларының үлегеринден көрүп турар: ооң мурнунда чүзү-даа чок тургаш, бистиң төлөвилелдеривиске киришкеш, боттарының амыдыралыңа четчир кылдыр хандырынып апаруур, суурнуң хемчээли-биле бай-шыдалдыг апарып турарын караа-биле көрүп чоруур. Ынчангаш сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хевирлерин делгемчидер дээш, үргүлчү чугаалап турар чылдагааным ол, тодаргай улганышкынның сорулга-биле оларны деткиир бис.

Чижээ, Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурнуң эвээш орулгалыг 10 өг-бүлезинге сүт болбаазырадыр биче ферманың ажилын организаастаарыңа акша-хөреңгини бо чылын берген бис. Улус аажок күзелди-

биле ажилдап кирипкен: инек кажааларын ам тудуп турар, сүткүр инектерни садып алган. Оон улуг ажил-херек, ёзулуг сүт бизнеси үнүп кээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бети дизе, олар кожуунун сүт-биле хандыра бээр.

Чыжыргана садын тарып өстүреринин дугайында Эрзинниң Сарыг-Булуң суурнуң чурттаачызы Очур Чигжиттин саалын ап көрээлиңер. Эрзин дээрге чер-черде элезинниг бүүрелчиннерлиг хову дээрзин Тывада чурттап турар кижилер билер. Ынчалза-даа ол кижилер бисти бүзүредип чугаалаан,

бистер часпаан болдувус. Кылымал суггарылгалыг бүдүн 8 гектар черде сад бар. Бүдүрүлгө чыжырганы болгаш ооң продукциязын: варенье, джем, сокту берип турар. Суурнуң чурттаачыларыңа ажилдаар чер тыттып келген. Республика бут кырыңа быжыг туруп келген бүдүрүкчүлүг

апарган дээрзин безин чугаалайын тур мен. Ынчангаш дидими-биле чүткүп, бодунарның оруунарны дилеп, диттигип, бодунарның ажил-херээңерни эгелеңер, эш-өөр. Силерниң саналдарыңарны сонуургап турар бис, силерге дузалаарыңдан аңгыда, бергедээшкиннер

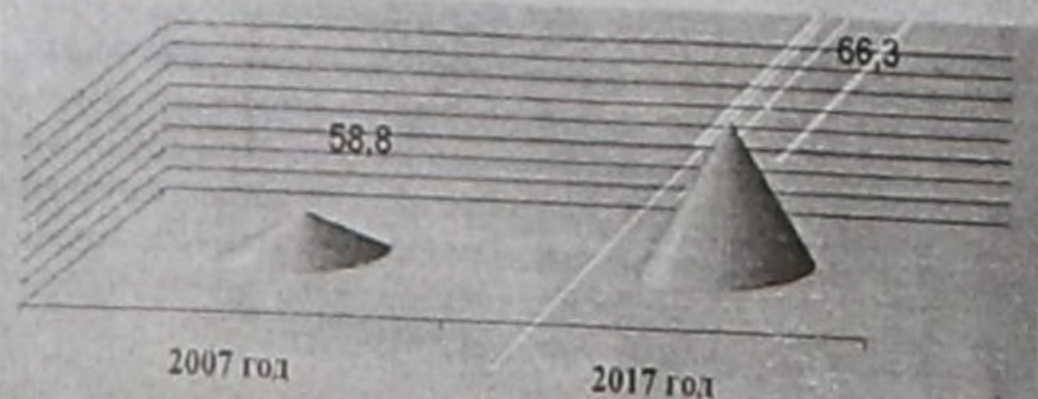
тургустунуп келир-даа болзурүлчү чаныңарга кады чору бис. Шупту программалары болгаш төлөвилелдерни массалыг-информация чепсектерин база катап делгеренгей чарла бо медээни хей улус көрүп, билген турарын коллегаларымды дилеп тур мен".

ДЕМОГРАФИЯ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

10 чыл дургузунда республиканың чурттаачыларының назыны 7,5 чыл улгаткан

"ИНЕК — ЧЕМГЕРИКЧИ МАЛЫМ" ТӨЛӨВИЛЕЛ

ХҮННҮҢ САН-ЧУРАГАЙЫ

869 өг-бүлө 1738 баш
бода малды алган

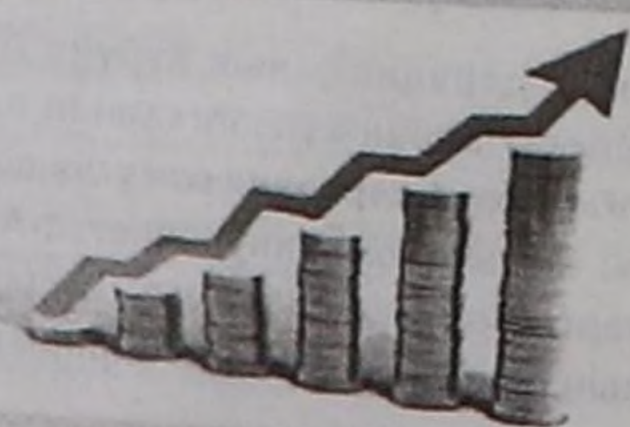
1738 баш

берген

2291 баш

апарган

869 өг-бүлө 53,2 сая
рубльди камнап алган

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ БЕЛЭЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Аржаана Сергеевна биле Алексей Алдын-оолович Сарыглар 2011 чылдан бээр аягың эт-севи бүдүрүп үндүрер сайгарлыкчы чорукту сайзырап келген. Олуениң дургузунда Аржаана Сергеевнаның чурту Сай-Тайганың, Алексей Алдын-ооловичиниң чурту Сүт-Хөлдүн ички уруглар садтарына, школаларына боттарының шаа-би-

ле дузазын кадып турарлар. Кызыл хоорай биле Каа-Хем суур аразында чадаг-терге оруун тударына база үлүүн киригенер. Сайгарлыкчы өг-бүлө дүк болбаазырадыр ажил-херекти база боттандырып кирипкен. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының дузазы-биле дүк болбаазырадыр дериг-херекселдерни тып ап, оларны тургускаш, дүктен кудустарны, чоорганнарны бүдүрүп үндүрүп

эгелзэннер. Амыдырал-чуртталгазычединмес өг-бүлелерге, өскүс-чавыс уруглар турар өөредилге болгаш кижизидилге албан черлеринге дузалаарын боттарының шаа-биле моон-даа соңгаар уламчылаарын Аржаана Сергеевна Сарыглар чугаалап турду.

Бичии уругларга ачы-буянын көргүскени дээш, РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгуга, сайгарлыкчылар Аржаана Сергеевна биле Алексей Алдын-оолович Сарыглар оларга берге байдалды өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төптүң директорунун оралакчысы Шеңней Эрес-ооловна Ооржак өөрүп четтиргенин

коллективтин мурнундан илере-реткеш:

— Уруглар төвүнүң ханазының даштын септээри, эмчи кабинетинде дериг-херекселди чаартыры дээн ышкаш өске-даа берге айтырылганы, оруннарны бөгүн эккеп берген ачы-буяны аалчылар дег, кээргээчел, чымчак сеткилдиг кижилерниң дузазы-биле шийтпирлеп аптар боор бис — деп чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

10 МЛН. РУБЛЬДИ ҮНДҮРҮГ ДЭЭШ ТЫРТКАН

Федералдыг Суд приставтарының Тыва Республикада эргелели үндүрүглер төлөвзэни дээш 3 күүселде херээниң түнелинде, 10 млн. рубльди күрүне бюджетинче тырткан. Бирги таварылгада, өрелиг организацияның төлөвзэни бүгү үндүрүглер болгаш төлөвирлерни 6 917 353 рубльди төлөзш, дуглапкан дугайында доктаал-саавырларны суд приставтарына дамчыдып берген. Арткан 3 731 577 рубльди чуртталга бажыңнарының база өске-даа объектилерниң тудуун чорудуп турар организация чыгылы берген үндүрүглер дээш төлөзүр ужурга таварышкан. Өрелиг бүдүрүлгө, албан черлери база хамаатыларның чурттап турар адрес-теринге барып чедерейдилер ам-даа уламчылаар.

Сентябрь 30-де Тыва Үндезин культу-ра төвүнүң ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызы, Тываның күрүне университети, Аныяктар чазара болгаш республикада ажилдап турар аталыг харылзаа операторлары-биле Россияда интернет хүнүн тава-ыштыр «SmartKyzyl-2024» (Угаанныг чорай) деп төлөвилелдин адаа-биле өөрейни эрттирген. Ооң кол сорул-зы — чурагайлыг технологияларны айысылалдың чурттакчыларына тарымчалыг байдалды тургузары-ла кириери.

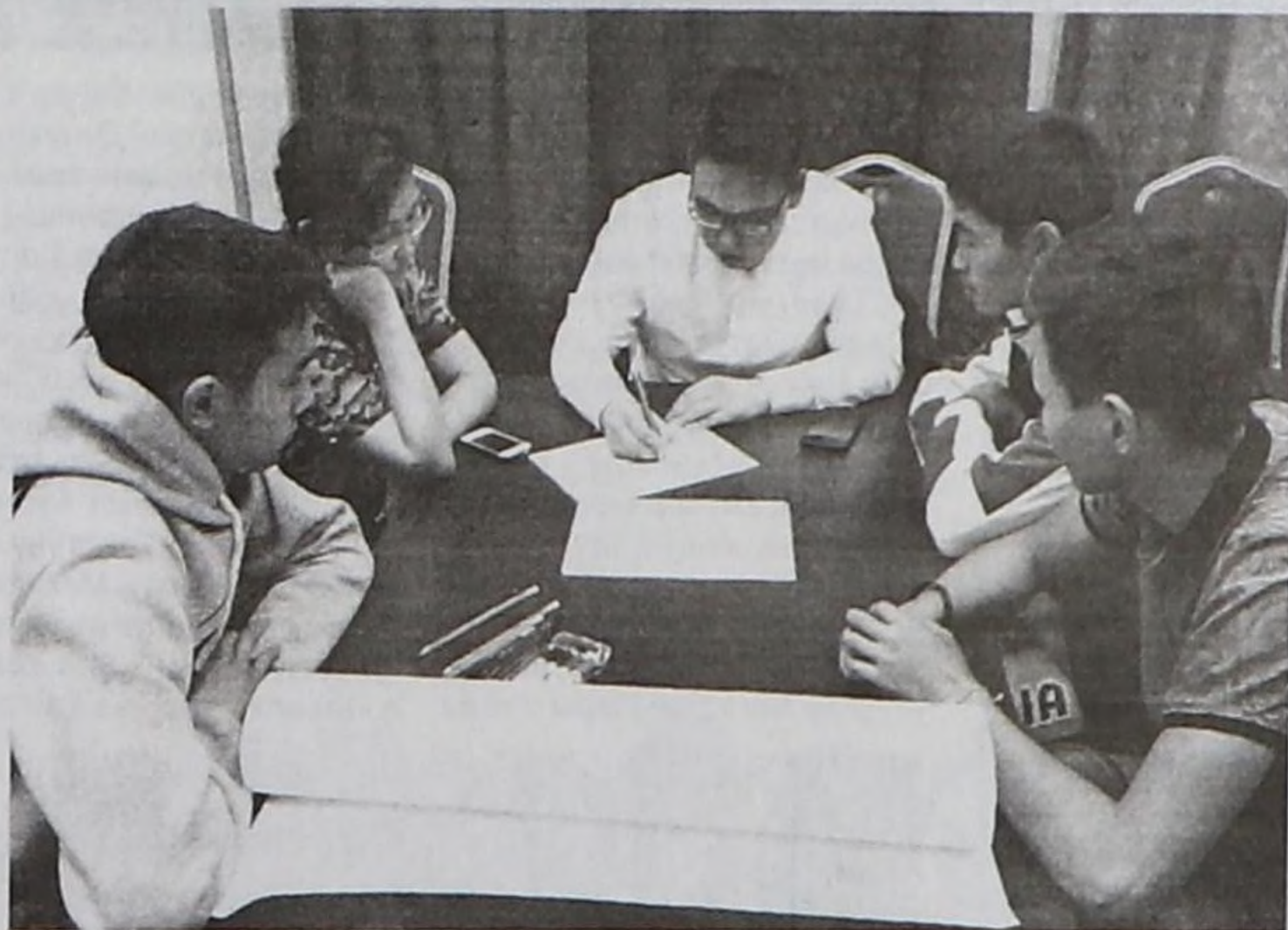
Интернет кижилер бүрүзүнүң амыдыра-нын чарылбас кезээ апарган дээр-лза, частырыг болбас. Россияның электроннуг коммуникациялар ассо-циациязының шинчилелдериниң медээ-биле чуртувустуң 80,5 сая чурттак-чылары хүнүнүң-не интернетти ажыглап-тар. Бо сан-түң чыл келген тудум өзүп-п чыдар.

Россияда интернет хүнүңгө тураскаат-кан байырлалга республиканың ИТ спе-циалистери хоорайның сайзыралына-га үениң санныг технологияларын кан-тар ажыглап болурунун айтырыгларын-а ээ-медерел ажылын күштелдирер» өөрейге сайгарып чугаалашкан.

«Чурттун аңгы-аңгы регионнарында-галыг харылзаа операторлары «Идеп-кейжи хамааты», «Угаанныг ЧКА» дээш-а өске төлөвилелди амыдыралда-дишкенин боттандырган. Ук опера-торлар чүгле харылзаа, интернет эвес, чурагайлыг ачы-дуза чедирилгезин-га чедирип турар. Ынчангаш «Рос-телеком», «Тывахарылзааинформ», «Мегафон», «МТС» соталыг харылзаа-операторларының төлөзлери мында-а ижи келгени бо» — деп, ТР-ниң ин-формация-технологиялар төвүнүң кон-сультанты Шолбан Чанзан чугаалады. «МТС» соталыг харылзаа оператору-ла республиканың хоорайларында-а, а биче суурларже интернетти ки-и-биле шудургу ажылдап турар. Мооң-дунда Элегес, Ак-Туруг суурларга мо-ддиг медээлер дамчыдар хамаанчок, алыг телефон-биле харылзаажырының-нары дыка багай турган. Бо хүнде-а электроннуг ачы-дуза чедирер-талче, социал четкилерже кирер-алыг. Мөңгүн-Тайга кожуунда 4G-ген харылзаалыг интернетти чайын-упкан бис. Тожу кожуунга хамаарыш-

«SmartKyzyl-2024»

КЫЛЫМАЛ УГААН, НЕЙРОННУГ СИСТЕМА

тыр төлөвилелди камгалап, харылзаа-суургазының тудуун келир чылын эгел-лээри планнаттыг. Бо талазы-биле ажил ам-даа уламчылаар. Оон аңгыда «Идепкейжи хамааты», «Чаңгыс соңга» деп капсырылгаларны кириери көрдүнүп-турар. Бо хүнде «МТС» соталыг харылзаа-оператору чүгле интернет, харылзаа эвес, а амыдыралдың шупту адырларын-че кирип, үе-биле деңге хөгжүп турар ИТ-компания апар чыдар» — деп, «МТС»-соталыг харылзаа операторунун Тывада салбырының удуртукчузу Экер Хертек ажылын таныштырды.

«Мээ-медерел ажылын күштелдирер» мөөрейге 4 команда киришкен. «Рос-телеком», «Тывахарылзааинформ», «Мегафон», «МТС» соталыг харылзаа-операторларының төлөзлери студенти-лерниң, ИТ специалистериниң спикерлери болган. Команда бүрүзү 45 минута дургу-зунда найысылалдың чурттакчыларына ажыктыг, херек кырында амыдыралга бот-таныр магадылалдыг төлөвилелдерни

ажылдап кылыр ужурлуг.

«Төлөвилелди амыдыралга боттанды-рар бетинде бодалын шупту талазы-биле сайгарып көөр. Дараазында шийтпир-лээр айтырын онзалап демдеглээш, ону боттандыралда, херек чүүлдерниң экономика-санаашкыннарын үндүрер. Түннелинде, чурагайлыг технологиялар чурттакчыларга таарымчалыг кандыг байдалдарны тургузарын айтыр» — деп, «Ростелекомнун» төлөззи Иосиф Көрген-оол «Фиксики» команданың кежигүннеринге ажилдаар чурумун баш-тайгы минуталарында-ла таныштырып эгеледи.

Бо команда кижиниң биометриктиг-медээлер системазын таварыштыр бан-коматтардан акша уштуру болгаш орук-ка айыыл чок чорукту нейроннуг четки-дамчыштыр чедип алыр төлөвилелдерин таныштырды. Чижээ, бир кижиле аян-чорук-кылып чорааш, банк картаның кандыг-бир чылдагаан-биле чидирип алган болза, биометриктиг система (карак огу,

арынның хевири, салаалар истери, үнү...) таварыштыр өске хоорайга банкоматтан-акша уштуп алыр аргалыг болур. Ийги-төлөвилелди: светофорларда тургускан-видеокамералар дамчыштыр чадаг-кижи эртер черлерге, автомашина азы-кижилерниң саны-биле орук эртер үениң-хемчээлин өйлээри. Чижээ, чадаг-кижи-эртер черге автомашина хөй болза, светофорнун хып турар кызыл өңүнүн-үези узай бээр, а кижилер хөй болза, ногаан өңүнүн үези узаар.

Оон аңгыда «Угаанныг школа» (уру-ларның школага каш шакта келгенин-болгаш кичээлдер соонда, чана берген-үезин ада-иезиниң смартфоннарыңче-дамчыдар карталар), «Угаанныг чагы» (хөй улус чыгылы черлерге өшкен теле-фонун ажилдадып алыр USB-порт, акша-уштуп алыр банкомат, интернетке халас-коштунар Wi-Fi дээш оон-даа өске херек-чүүлдер коштунган чагы), «Угаанныг ГА3-ель» (пассажирлер аргыштырылганы на-рын айтырыг болганда, орук чурумунун-негелделерин бүрүнү-биле сагып турар-чоллаачыларның рейтингин тургузар, дараазында хүнүнүң-не бо автомашинага-аргыжып турар хамаатыларга чиигелде-лер (кэшбэк) көрдүнөр, капсырылганың-өртээ — 500 рубль).

Төлөвилелдер ниитизи-биле ажыктыг-болганын эрттирикчилер демдеглээш. Бо бүгүнү амыдыралга боттандыралда, эвээш эвес акша-хөреңги негеттинер-дээрзи билдингир. Ынчалза-даа санныг-технологиялар дамчыштыр чурттакчы-чоннун амыдырал-чуртталгазын экижи-дер шупту барымдаа бар.

ТКУ-нун физика-математика факуль-тединиң доозукчу курстун студенти-лериниң бедик мергежилдин, чогаа-дыкчы чоруун, чаа технологияларны эки-сайгарып билирин эксперттер демдегле-ди. Удавас кылмал угаан, нейроннуг-система бистиң амыдыралывыстың-кол кезээ болу бээр мында. Сайзы-раңгай чурттарда роботтар кижилерниң-хүлээлгелерин күүседип турар апар-ган болгай. «Мээ-медерел ажылын-күштелдирер» мөөрейлерни моон-даа-соңгаар эрттирерин киржикчилер са-налдаан. Командалар бот-боттарының-төлөвилелдерин шыңгы камгалап, айтырылгаларга дидими-биле харыла-аннар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнун тырттырган чуруу.

Журналистер шуулганындан

МЭЭҢ ДЫЛЫМ – СЭЭҢ ӨҢНҮҮҢ

Амгы үениң журналистиказының XXIII “Бүгү Россия-2019” шуулганынң делгелге-таныштырылгаш шөлчүгежиниң ажыдышкынында Тываның Журналистер эвилелиниң (ТЖЭ) делегациязы аалчыларны чаңчыл езугаар аккадактар-биле уткуп хүндүлээн. Россияның Журналистер эвилелиниң (РЖЭ) даргазы Владимир Соловьев “Экии, өңнүк” деп тыва дылга амыр-менди солукшан соонда, эвилелдин секретары Роман Серебряный-биле курут, тараа холаан ак, кара шоколадтарны, тыва “чокопайны” аажок сонуграп амзааннар. Россияның алдарлыг журналисти Надежда Антуфьева Владимир Соловьевтун дилээ-биле херек демдээн аңаа көргүстү.

Беш хүн дургузунда ТЖЭ-ниң шөлчүгежинге аалчылар үзүлбээн. Тываның Ю.Кюнегеш аттыг ном үндүрер чериниң орус-тыва дылдарга номнарын, “Тыва-медиахолдинг” Парлалга бажынының солуннарын номчул, национал хеп кедип алгаш, чурукка тырттырып турган. Сочиниң “Аныяк гвардия” аныяктар шимчээшкениниң идепкейжилери, волонтерлары даалы ойнап, мөөрейлешкен-даа. Чечен Республиканың делегациязының төлээлери гитаралыг аалдап келген. Олар төрөөн дылынга ырыларны бадырып, найыралывысты улам-на быжыктырган. Эп-найыралдыг байдалга удур-дидир белек, номнар солчулгашы делгелге хагдынгыжеге чедир уламчылап турган.

Национал парлалга хүнүнүң байырлыг ажыдышкынының соонда “Тыва – дириг езу-чаңчылдарның чурту: мээң дылым – сээң өңнүүн” деп көргүзүг-

таныштырылганы чылганнарга бараалгаттывыс. Тозан беш харлап турар тыва дылдыг өгбө солунувус дугайында роликтин көргүзүп, тыва дылга үлегер домактар болгаш орус-тыва дылга шүлүктөр мөөрейин эрттирдивис.

Тыва дылга үлегер домактар мөөрейинге Чечен Республиканың ном үндүрер чериниң директору Анзор Матаев “Чүс акшаның орнунга, чүс эштиг бол” деп үлегер домакты, Бурятиядан “Бурят Үнен” солунунң редактору Борис Балданов “Эш-тигде хөглүг, эптигде күштүг” деп үлегер домакты, Якутиядан тележурналист-документалист Евдокия Избекова “Шын күчүлүг, шынар ачылыг” деп үлегер домакты, Алтай Республиканың журналистер эвилелиниң даргазы Борис Алушкин “Шын сөскө чон ынак, шык черге үнүш ынак” деп үлегер домакты тыва болгаш боттарының төрөөн дылынче очулдургаш, чугаалааннар. “Бистиң дылдарывыс төрөлдешкек болгаш ко-

жа-хелбээ чурттап турар чоннар бис. Тываның төөгүзү алтай чоннуң база төөгүзү болур. Азий-дипти долганган дагларның аңгы-аңгы талазының эдээнде чурттап турар бис” – деп, хоочун журналист Борис Алушкин сөс ап, чылыг-чымчак сестери-биле чоннар аразының найыралын улам-на быжыктырды.

Надежда Антуфьева Болгарияның журналистер эвилелиниң

Барто, Сергей Михалков, Самуил Маршактың шүлүктөрүн И. Медзечи, Е. Танова, Н. Куулар, Э. Кечил-оол олар тыва дылче очулдурган. Свердловск областың журналистер эвилелиниң кежигүнү, “Камышловские известия” солунунң редактору Сергей Озорнин А.Бартонун “Бөмбүк” деп шүлүүн шээжилеп алгаш чугаалады. Дараазында Кабардин-Балкар Республиканың журналистер эвилелиниң даргазы, “Хүнчүгеш” уруглар сеткүүлүнүң редактору Разият Шаваева С. Маршактың “Вот какой рассеяный” деп шүлүүн орус, тыва дылдардан аңгыда, балкан дылга очулдуруп алганы солун болган. Ол бистиң дылдарывыс дөмейлешкек бол-

даргазы Снежана Тодоровага ак кадак биле Тываның ном үндүрер чериниң номнарын белекке сөңнээн соонда, дараазында мөөрей уламчылаан.

“Тыва – дириг езу-чаңчылдарның чурту: мээң дылым – сээң өңнүүн” шүлүк мөөрейинге чуртувустун аңгы-аңгы булуңнарындан журналистер киришкен. Чурум езугаар киржикчилер “Эңмек челээш. Радуга-дуга” деп номдан орус, тыва дылга шүлүктөрүн шээжилеп алгаш, номчаан. Ында сураглыг уруглар чогаалчылары Агния

гаш, номчуурга, белек болганын чугаалады. Дүнекиниң 2 шапка чедир шээжилээнин база чажырбады. Якутияның журналистер эвилелиниң даргазы Галина Бочкарева А. Бартонун “Фонарик” деп шүлүүн чугаалаан. Коллегалыстың 60 харлаан юбилейи таварыштыр аңаа тускай белекти тывыстывыс. Краснодар крайның журналистер эвилелиниң кежигүнү Ангелика Польшанова С.Михалковтун “Кошкарлар” деп шүлүүн аяныг күүсетти. Красноярск крайның журналистер эвилелиниң

даргазы Дмитрий Голова А. Бартонун “Дождь в ледяном шлүктү номчуду. Чебинск облазының журналистер эвилелиниң даргазы Денис Кишев А. Бартонун “Бөмбүк” деп шүлүүн орус, тыва дылдары хевиринге гитаралыг үделгези-биле күүсеткенин аңаага болган. Денис Мякиш өскөлөрдөн ылгалып, тиилөө болган. Ол тыва даалы болгаш сүй белектер-биле шаңнаткан. Черле ынчаш, өске чоннуң дылынга кыска үеде чаңгыс домдаа доктаадыры нарын болгаш ынчангаш мөөрейге киришкени бүрүзү шаңнал чок артпа. Тываның ном үндүрер чериниң номнарын, тыва сүй белектер тывыскан.

Тываның журналистер эвилелиниң даргазы Эльвира Лифнова биле Моолдун журналисти эвилелиниң даргазы Зулькафия Маулет кады ажылдажылга дугайында керээге ат салган соонда, көргүзүг-таныштырылгавы доозулган.

Регион бүрүзүнүн журналистер эвилелдери культуразы езу-чаңчылдарын, төөгүзү үндүрүп турар солунун, телеканалының ажыл-ижин видеороликтерге көргүскен. Национал идик-хептиг осетин самчылар лезгинкалап, чамдык солунчулар ырлаар-самнаар салым-чаанын бадыткап, үнүп турдулар. Аыш-чем делгелгезинде осетин пирогтар, быштактыг лавац башкир чак-чак, ары чигири дээр оон-даа чүнү чок дээр боор.

Фестивальга билдингир политиктер, журналистер, хөй ниитижилер-биле ужуражыл кинофильмнер көрүп, регионнарда коллегаларывыс-биле арга-дуржулга солчуп, ажыл иживисти таныштырып, ажит чажыт чок чугаалажып аралаштывыс. Чуртувустун аңгы-аңгы булуңнарындан чыгып келген журналистери-биле маңаа өңүктөжип, аажок найыралдыг апардывыс. Шуулган кончуг эки сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннү байдалга эрткенин журналист бүрүзү демдегледип турду. Аяа дээр, чылыг хүннээр болгаш төнчү чок далай...

Шончалай ХОВАЛЫГ

Авторнун болгаш

Анвар ГАЛЕЕВТИН

тырттырган чуруктары.

5252525252

Октябрь 5 — Башкы хүнү

5252525252

БАШКЫВЫСТЫ САКТЫ БЭЭР БИС

Россия Федерациязының өөредилгезинин хоочуну, «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи, Чаа-Хөл школазынга бүгү назынында математика башкылаан Раиса Тюлюшова Межекей-биле ооң башкызы Виктор Седипович Кызыл-оолдун угайында чугаалаштым.

Виктор Седипович Кызыл-оол 1948 чылда Кызылдың башкы училищезин ооскаш, Өвүнүн Хандагайты школаның тыва дыл башкылап, күш-ажылчы азымын эгелзэн. 1951 чылда Абаканның башкы институтун дооскан соонда, Чаа-Хөл школазынче шилчиткен. 1954 чылдың август 20-де ол школаның директорунга томуйлаткан.

Тывага холушак школаны бир дугаа-ында Чаа-Хөлгө үндезилеп айткан. Оң бир кол эки салдары — интернационалчы кижизидилге болгаш орус, тыва оннар аразында оол, кыс уругларның айралының назынында артары.

Виктор Седипович биске тыва дыл олгаш чечен чогаал башкылаан. Кичээлдерин четтикпейн манаар бис, дыка олун эрттирер. Шүлүктү азы басняны ыяап-ла аяныг номчуттарар, ооң аадырларының омур-хевирин шимчээш-иннер-биле көргүзерин өөредир. Бир эжек, «Өшкү биле Хуна» басняны бир эреникчи номчуурга, өскези күүседир. Ир катап эживис Эрес «Өшкүнү хок илдьи үскен» деп номчааш, самбыраны ажы-биле хок кылдыр үзерге, Кызыл-оол башкы дораан-на: «Олуруп ал, Эрес еш» демдек салдым — дээн. Басняны идрү шээжи-биле номчууру-даа херек к, чүгө артисчи күүселде чугула.

Башкывыс шүлүктөр чогааттырар. «Ир үжүк» деп чечен чогаал хана-сонун өңнүг карандаштар-биле өңнеп арааш, шүлүктөрни чараштыр бижээш, талага болгаш интернатка үндүрүп, ып каар турдувус. Ол чечен чогаал лгүмнеринин салдары база турган ор, В.Ф. Чадамба, О.Ч. Арапчор, бо улуг

журналистерден эгелзэш, А.А. Даржай, Ш.М. Суван дээш алдар-аттыг чогаалчылар, уран чүүлгө хандыкшылдыглар бистиң школадан үнгүлзэн.

1963 чылда 6 класс дооскан бис. Клазывыс башкызы Виктор Седипович школаның эки өөредилгелиг үе-чеге сургуулдарны кадып алгаш, Шушенское суурже база Черногорск хоорайже экскурсиялаткан. Шагаан-Арыг хоорайда автотранспорт бүдүрүлгезинден улуг чаа автобусту чагыдып алган турган. Чаңгыс үениң орус, тыва оолдар, кыстары эйнайралдывыс хөлчок бис.

Баштай-ла, башкывыстың Улуг-Хемниң Хайыракан суурда авазының бажыңыга доктаап, аңаа кирдивис. Кырган-ававыс бисти шайладып, быдаалатканынга өөрүп четтиргенивисти илереттивис. Улаштыр Кызыл, Туран хоорайларны эртип, чараш бойдуштуг Саян дагларын, эзим-аргаларын орук дургаар онзазынып көрүп, Шушенское суурга келдивис. Ында В.И. Ленинниң музей бажыңнарын көрүп, суурдан элзэн ыракта хөл кыдыында чадырга четтивис. Чадыр баарынга 22 кижиге тырттырып алган фото-чуруувус шыгжаттынып арткан.

Абаканга келгеш, «Күзөлдөр сады» паркты сонуургап кезидивис. Оон консерва кылып үндүрүп турар заводун көрдүвүс. Байырлажып чоруптарывыста, биске халас консервалар белекке берген.

Ол хүн ары азырап өстүрүп турар бүдүрүлгеге чедип, ары чигирин канчаар чыырын, мөдту кылырын база сонуургап көрдүвүс.

Черногорск хоорайга келгеш, хем кыдыыга майгыннар тиккеш, ийи хүн хемге эштип, хөглөп шаг болдувус. Орехова Валя черле тенек, хем ортузунче эштип киргеш, бергедежи бээр, Алдын-оол Толя эштип четкеш, уштуп эккелген чүве харын.

Черногорскиге парходка олуруп-каш, хем дургаар хүндедир эжиндирип селгүүстедивис. Бодунда столоваялыг, оон чемненип турдувус. Демир-оруктап

четкеш, Черногорскиниң хөмүр-даш уургайын база көргөн бис.

Ермаковскиге дедир келгеш, декабристерниң аңгы хөөрүн эргип көрдүвүс. Декабристерниң эш-өөрүнүн чамдыызы элзэн хөй кижиге аңаа шөлүлгеге турган. Кызыл — Абакан аразында Саян сынында эң-не кадыр Кулумыс артта ээр-дагыр терге оруун эгезинде декабристер хүүрек, кускун-хаай-биле хая-дашты казып, идер тергежигештерге довурак-дашты дажыглап, хөй чылдарда кыш, чай дургузунда кылып ажиткан чүве-дир. Бо кадыр арттап чоокка чедир машина-техника чоруп турган. Ол төөгүлүг арттап аай-дедир ынчан ашкан-дыр бис. Чанып ора, орукка орайтааш, Танзыбейде школага хонуп алган бис.

Саянда Буйба арттың кырынга үнүп келгеш, бедик мөрүктө «Удуп чыдар даңгынаың» хевир-дүрзүзүн дээр атайтып, кайгадывыс. Бо арттың кып-кырында дагың баарынга одагланым, көктүг шыкка олуруп чемнендивис. Ында хылба деп үнүш элбек үнгөн болган, барык чанывыстан кижиге бүрүзү ону чулуп алган.

Кызылга келгеш, «Аныяк туристер» станциязынга турумчуп алгаш, Кызылдың Гастелло аттыг парыгынга мага хандыр селгүүстээш, кезээликтей театрлады-выс-даа. Эртенинде аэропорт баргаш, самолётка олургулапаш, Кызылдың кырын долгандыр үш удаа уждуп, найысылалды кырындан көргенивис хөлчок солун болган.

Виктор Седипович башкывыстың ачызында неделя дургузунда аян-чоруктаанывыс уттундурбас, ынчангаш ону чугаалажы бергеш, башкывысты бо-ла сактып, хөөрежи бээр бис.

Тываның улус өөредилгезин сайзырадырынга улуг үлүг-хуузун кириген кижилерниң бирээзи, Чаа-Хөл ортумак школазынга бүгү назынында ажилдап чораан хоочун башкы Виктор Седипович Кызыл-оол. Ооң башкы ажылы дыка делгем болган. Тыва дыл болгаш чечен чогаал башкылаарындан

аңгыда, тыва дыл болгаш литератураның өөредилге номнарын тургузарынга Виктор Седипович билдиги киришкен. Школага чурт-шинчилел ажылын удуртуп, төрзэн чериниң төөгүзүн шинчилээринге өөреникчилерни хаара тудуп чораан. Ооң бо ажылының түңнели — Чаа-Хөл школазында чурт-шинчилел музейи, школаның чанында «Чаа-Хөлдүн эки турачылары» деп тураскаал.

Тывага улус өөредилгезин хөгжүдеринге Виктор Седипович Кызыл-оолдун кириген үлүүн ССРЭ-ниң башкыларының эң бедик шаңналы Н.К. Крупскаяның медалы-биле бедии-биле үнелеп, ол шаңналды бистиң башкывыска тывыскан.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырының девискээри апаар Чаа-Хөл шынаазынга археологтук казыышкыннар чорудуп турган археолог эртемден Александр Грач аттыг төөгү-археология музейин Виктор Седипович организаап тургускан.

Россия деңнелдиг методист, Улус өөредилгезиниң тергигини, Н. Крупская медалының баштайгы эдилекчилериниң бирээзи, 51 чыл ажилдаан эртемге үндезилзэн башкылап дуржулгасы бедик үнелелде демдеглеттинип арткан.

1926 чылда Адыг-Түлүш Седип биле Хүрүмааның дун оглу болуп төрүттүнгөн башкывыс 86 харлыында Тверь хоорайга уругларының чанынга чурттап чорааш, мөчзэн.

Өөредилге шугумунуң хоочуну, математика башкызы Клавдия Архиповна-биле ийи кысты кижизидип өстүргөн, Света биле Галязы амгы үеде эртем ажылында, Тверь хоорайда авазы-биле чурттап чоруур. Башкывысты сактып, Башкылар хүнүн уткуштур бүгү башкыларга болгаш бисти өөредип кижизиткен башкылары-выска мөгейдивис.

Дегут Демчик Раиса Тюлюшова-биле чугаалашкан.
Чаа-Хөл суур.

1985 чыл, В.С. Кызыл-оол адаккы одуругда солагай таладан ийи дугаарында.
Раиса Тюлюшова ийиги одуругда оң талазында бир дугаарында.

Тываның Валерий Халилов аттыг күүрүне филармониязынга чараш аялгалар черле үзүлбейн келген. Бо филармония чартык чүс чыл бурунгаар үндезилетинип тургустунган. Ында уран талантылыг аңгы-аңгы салгалдың артистери чонунга бо хүнге чедир солун концерттерни бараалгадып келгеннер. Тываның төөгүзүндө балалбас исти арттырган уран чүүлдүн база бир кол одаа бо дизе, черле частырыг болбас.

Чартык чүс чыл дургузунда чеже-чеже алдарлыг артистер бо филармонияга ажилдаваан дээр! Амгы үеде оларның уран талантылыг салгакчылары чонунга солун концерттерин бараалгадып, улам-чылап чоруурлар.

Филармонияның амгы үеде ажилдап турар артистери чаа концерт сезонунуң ажыдышында база бир солун концертти октябрь 1-де бараалгатканнар. В.Тока аттыг симфониктиг оркестрнин тааланчыл аялгалары сагыш хандыр кутулуп турду. Концерттин башкарычызы Сылдыс Калындунуң, аныяк дирижерлар Саян Салчак биле Начын Донгактын ындындан-на салым-чаяны кайгамчык чорду. Делегейни эргий кезээш, хамыкты кайгаткан «Тыва Джаз Бэнд» бөлүү, «Кант» ансамблиниң үжен кижии шинчилиг үш артизи хамык чонунуң сонугралын оттуруп турган. База чонунуң ынак артистери — Тываның улустуң артизи Софья Кара-оол, Тываның алдарлыг артизи Эльвира Докулак, аныяк ыраажылар Дамырак Монгуш, Елена Куулар, Тэгжээ Цэцэнделгер, Саян Дембирел, Сайлык Саая өткүт үннери-биле, ыр-шоору-биле чылганнарны өөрткен.

Тываның күүрүне филармониязының директору Игорь Дулуш ажил-чорудулганы кысказы-биле таныштырып чугаалады. Кызыл хоорайга Валерий Халилов аттыг күүрүне филармониязының чаа оран-савазын тудуп эгелээрин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Республиканың эрге-чагыргазы 2013 чылдан бээр филармонияга чаа оран-савааны тудар айтырыгны көдүрүп келген. Чаа тудугнуң төлөвилелин республика 2017 чылда бодунуң акша-хөреңгизи-биле белеткээн. Ында 700 олуттуг концерт залын, аңгы-аңгы өрээлдерни тускайлаан. Эрткен чылын Республика Баштыңы объектини федералдыг программаже кириерин чедип алгаш, «Эрги филармонияны төөгүнүң кадагалалдыг объектизи кылдыр арттыралы чугула» —

деп, чугаалап турган.

Каш чылдарның дургузунда көдүрүп келген айтырыгны шиитпирлеп бергенинге өөрүвес арга чок. Ында ажилдап турар артистерге-даа, ажилчыннардаа таарымчалыг байдал тургустунуп кээрге, кончуг эки болуп турар. «Тываның Баштыңының бистиң ажил-агыйывысты деткип турарынга өөрүп турар бис» — деп, Игорь Дырытк-оолович онзаалады. Бо чаартылга чүгле филармония ажилдакчылары, артистерге звес, бөдүүн көрүкчүге база өөрүнчүг болбастың аргазы чок.

Концерт соонда чамдык көрүкчүлөр боттарының бодалдарын база үлештилер:

Лада Сат, Кызыл хоорайның чурттакчызы: «Бо кезээ солун концерт көрүп, эки дыштанып алдым. Аныяк артисттерни хаара тудуп турары чүүлдүг-дүр. Моондаа соңгаар солун концерт көргүзүүн чонунга бараалгадыр боор дээрзин манап арттар бис. А филармонияны чаартыр деп турарынга база каттыжар мен, ол эки шиитпир-дир».

Делгер Иргит, Кызылдың хоочун чурттакчызы: «Мен хоорайда хөй чыл иштинде чурттап чоруур мен. Бодум черле концерт, шиң көөрүңге сонугралдыг кижии мен. Бо концерт дыка солун-дур, филармонияның артистери колдуунда аныяк, чараш-тыр. Амдаа чедишкinnerни күзээр мен. Ылаңгыя Дамырак Монгуш, Саян Дембирел деп аныяк ыраажылар, дирижерлар, үрер-хөгжүм оркестринде база аныяктар

колдаан-дыр, мындыг күштүг, демниг коллектив-тир дээрзин эскердим. Чаа филармония тудары — кончуг эки шиитпир-дир. Тываның Чазаа база дыка деткип турар, ам каш чыл болгаш, чаа филармонияга концерттер көөр дээрге, өөрүнчүг-дүр».

Ульяна Шимит, аныяк көрүкчү: «Кызылда болуп турар концерт, шиңлерни үргүлчү сонуграл көөр чордум. Шынап-ла, аныяк артисттерниң уран талантызы онза-дыр, «Тыва Джаз Бэнд», симфониктиг оркестр болгаш «Кант» бөлүүнүң-даа, артисттериниң-даа концертин катап-катап көрүксээм кээр-дир».

Ынак артисттериниң ажил-агыйын

улуг-бичии чонунуң деткип турар оларның чугаазындан илдең болду. С аңгыда бо концерт чоннарның найылын каттыштырып турар дизе часты чок. Тыва артистер-биле кады эгин-кө ажилдап келген моол артистер база б виолончель талазы-биле Ариунтуяа Б. Очир, скрипач Данзан Амарсана, аныяк ыраажы Тэгжээ Цэцэнделгерни онзал демдеглекседим. Тываның Валерий Халилов аттыг күүрүне филармониязын эжи чонга кезээде ажык, ында чараш аялгалар кутулуп турар.

Ася ТҮЛҮ

Альберт ХОМУШКУНУҢ тыртырган чуруктар

ХӨӨНҮМ ЧАЗААР ХӨГЖҮМ БАРДА

«Тыва Джаз Бэнд». Дирижер С. Салчак.

«Кант» ансамбли.

В.Тока аттыг симфониктиг оркестр.

ТР-ниң алдарлыг артизи Э. Докулак. Дирижеру Н. Донгак.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Хууда бодал

ТЫВА ДЫЛДЫ ЧИИГЕДИР

Мөңгүн-Тайгадан билдингир хоочун кижикчи Адыг Хертектиң № 108 «Шын» солунга бижээни «Дылывыстың шиитпирлесе чогуур айтырыглары» деп ички материалында бижилгелерин көптүг деп болур. Чүгле «Тывалар төрүн дылын каап эгелзэн деп база чугаалап болбас» дээнинге, шуут көпшээрешпес мен. Ону Мөңгүн-Тайгада чурттап чоруур кижиниң чугаазы деп билдим.

Кызыл хоорай биле көдээниң школаларының орус дылды билериниң ылгалы улам ырап күштөлгөн. Сайыраңгай депшилгелиг хакас чон төрзэн дылын шагда-ла чидирип алган, хараа-дап чорлар. Бодунуң дылынга шүлүк бижиптер кижилер тывылбас. Билир, аныяк бижээччиниң шүлүүнүң аяннажылгазы тюрк дылдарда дег эвес, домактың сөөлүндө болган. Мээң тыва дылын шуут чидирген төрелдерим арбын. Чамдызы тыва дыл шуут өөрөнмээн бол, тывалаары арыг, Шолбан Кара-оол дегинге, бокталдырбайн чугаалаарлары бар. Кижиниң бодундан, ооң медресинден, кичикказындан кончуг хамааржыр-дыр. Амыдыралының аайы-биле чажын-дан дөрт-беш дылдар холуп, школага

өөрөнгөш, шуут кайызында-даа чок, буураан аныяк армян фамилиялыг эрни эскерип чугаалаштым. Көвей дылдар өөренириниң айыылдын база билдим. Ындыглар эвээш эвес. Солуннарда тыва дыл дугайында көвей материалдар парлаттынган. Чедир сайгарбааны, ужурун билбейн, парлаттынмааны материалдар эндерик. Тыва хүреш дег, аажок улуг деткимче, сагыш салган кичээнгеи тыва дылче угландырбаан бис. Словарларывыстың шуптузу эргижирзэн, бок билиглер үлгзэн, шынаржытпаан, чиигеди беленчитпзэн, система чок. Тыва дыл шагдан бээр ала-чайгаар агым аайы-биле салдавышаан.

Бурунгаар амыдыралче хандыр шиитпирлиг базышкын ховар. Тыва дылды сайзырадыр, экижиди хөгжүдөр, системажыды чаартыр дидим күзэлдер, шинчилелдер соңгаарлаттынып келген. Дылывыста коштунупкан утказы чок, очулдуртунмас эжеш сөстөр үлгзэн. Дефиске хөмө бастырган, хөлүн эрттир хандыкшаан сарыыл чок консерваторлар бар, чок деп болбас. Чолдуг орукче угландыр чаартырын оралдашпас, төрзэн дылын хоозун мактагылаарлар бар. Тыва дыл орус дылдан үлөгерлеп алгылаан

бурунгу сөстөр ажыглап, хирленмейн келген.

Шагдан тура тывалар боттары бокталырын ожаавайн, сөстөр кожуп эмин эрттир бокталдырып четтигипкеннер. Ону ам эдер: ап кааптар, чамдызын дигизер, өскезин шиитпирлээр. Чолдуг орукче угландыр канчаар өскертири, «Шын» солунга парлаттынгылаан. Чон ытташпайн чөпшээрешкен, ам амыдыралга боттандыраы эртемденнерден кол хамааржыр.

Чылда чаңгыс катап болур тыва дыл хүнүндө безин орустап саналдаар «сарылы мыйылганнар» турар чорду. Тыва дылын хүндүлөвезиниң демдээ ол. Тыва дыл кедергей улуг, күчүлүг орус дылга деңнежир хары бар эвес, хире шаавыс-биле негелде салгай бис. Болдунар арга дилзэй бис. Орфографтыг, тыва-орус словарьларга чүгле шыырак шилиттинген, шинчилеттинген сөстөрни кириер. Ол словарьлар өзугаар электронуг корректорлар бижзэн тыва сөстөрни, орус дылда дег, интернет эдип бээр кылдыр болдулар. Тыва дылды чаңгыс аай википедияның чиигеткен стандартынче шилчидер. Ынчан тыва дыл сүүзүнүг, өөренири белен апаар, депшилгеже бу-

рунгаарлаар орук келир. Салгалдар тыва дылын өөрениксээр, сонугаар апаар.

Тыва дылдың салымын доктаамал хариылап турар организацияларывыс бар. Боттарывыс сайгарып: эки-багын, чедер-четпезин шиитпирлеп ап шыдавайн келдивис. А. Хертектиң Дээди Хуралдан эгелээр дзэн саналын өөрүшкүлүг деткидим. «РФ-тиң өөредилге дугайында» хоойлузунга төрзэн национал дылын өөреникчи бодунуң болгаш ада-иезиниң хостуг бижимел шилилгези-биле школага өөренир дугайында өскерилгелерни кириерин Күрүне Думазы хүлээп алган, а Президент В.Путин күш кириген. Ынчал-зажок чөгел төнмээнде Дээди Хуралдан тыва дылывысты бурунгаарладыр хем-чеглерден дарый бо национал дылдар чылында хайыралыг тыва дылывысты өөрөнгөнерге чиик, белен болдуруп: Беленчидип, шынаржыдып, системажыдып алылыңар! Тыва дылдың болчукчулары тыттып келир. Ол дег тыва дылдың өк-биле адаар ажык үннеринге чаа бодалдар, шинчилелдер кылып болурун академик А.В. Дыбо түңнзэн-дир. Белдир-Арыгда тыва дылга тураскаалдың бажында «Ъ» демдекти бурунгу тюрк азы скиф үжүк-биле өк-биле адаар (фарингализация) демдээ кылдыр солуур. Ынчан ол тураскаал дирли бээр.

Леонов ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

КОЛ СОРУЛГА КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ

Кызыл хоорайда ачы-дуза черлер «Деткимче» төвүндө хоочуннар чөвүлелиниң «Чырык күзөл» ансамбли кожуун, сумуларже концерттигаалдап, үнүшкүннерни чодуптурар. Республикада чылдың эртер «Көк аржыылчыгаш» деп хоочуннар фестивалының Гран-при аңналының эдилекчилери, аңгы-аңгы мөөрейлерниң лауреаттары Тыва Республикада Дайынның олгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлели-биле база кады ажилдап, ай-ниитиде чидиг айтырыгларже кичээнгеи угландырып турар. Ооң бирээзи аныяктар аразына кем-херек үлгедиишкини болур.

Өгбелеривистиң ачы-төл кижидилгезинге хамаарышкан өзүңчылдарын сагывайн чорурувусун корум-чурум үрзешкинери, кем-рек үлгедиишкинери болуп турар. Эң чылдагааны — чер-черлерде тус-тус чагыргаларының удуртукчулары, үрзешкенер, адаалар, хоочуннар олгаш аныяктар чөвүлелдериниң культура төптөри-биле кады ажил-жилгазы кошкак болуп турарында. Амгы үеде кожуун, сумуларже концерт көргүзүп барып чедип турар аныяк ыраажылар, хөгжүмчүлөрттарының үе-чергеи аныяк көрүклерге кижизидилге ажылын чоттайн турар. Олар тыва чоннуң у-чаңчылдары, эвилең-ээлдек, зааргак, экиирек чоруктарны утупкан, культуразы оранчок кудулаан болур. Бо чүүлүдү ТР-ниң Культура мызы, уран чүүл ажилдакчылары ренип көөрү күзөнчиг.

Хоочуннарның ырының болгаш аңының «Чырык күзөл» аттыг ансамблинде РФ-тиң алдарлыг башлары, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчылары база кадык камгалалының эргиннери хаара туттунган. Назыра аайы-биле алырга 57-ден 73

харга чедир улуг назылыг кижилер ай санында ап турар пенсиявыс-биле концерттерге, танцы-самга кедер костюмнери, тыва тоннарны даарадып, чагыдып ап, шаавыс-биле Тыва чуртувустуң культура, уран чүүлүн бедидер дээш, ажилдап чоруур бис.

Кызыл хоорайда «Деткимче» төвүнүң директору Буян Богбалдаевич Ооржактың удуртулгазы-биле бир чыл чартык кады демниг ажилдап келдивис. Кожууннарда, суурларга чоннуң социал байдалы-биле таныжып, чонга бараан болуп, бисти ап чоруур автобустуң кывар-чаар материалдарын боду кудуп бээр, сагыш-човаачал, биче сеткилдиг удуртукчуга хоочуннар ансамблиниң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Мындыг кады демниг ажилдажылганың түңнелинде, 17 кожуунче, 14 суурже, 11 өөредилге, албан черлеринче барып четтивис. Ниитизи-биле 2802 кижилек лекция, беседа, психологтук тренингилерни дыңнап, концерттерни көргөн.

Тус черниң чагырга черлеринден, чондан чылыг-чымчак өөрүшкүнүң сөстөрүн хүлээп ап, ажылывыс бичи-даа болза ажыктыг, түңнелдиг болганынга өөрүвистиң аргазы чок. Бир кожуун, сумуга-ла 5-6 хире кижикчи орукче кирип, багай чаңчылдардан адырлып алганы дээрге, биске улуг хүндүткел, бүзүрөл. Бир катап бистиң эрттиргенивис концерт-ужуражылгага кижикчи ортузу чеде берген эр кижикчи олдундан туруп келгеш, «Мен араганы чылдагаан чок ижер чордум, ам шуут арага ишпес мен» деп чугаалаарга, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш чаккаашкыннары-биле деткип турдулар. Ол дидим, сорукутук кижикче байыр чедирдивис.

Кожууннардан идепкейжи, сонугаалдыг, эки чүүлдерни кылып, чон-биле ажилдап чоруур, тус

чер чагыргаларының бир чамдык удуртукчулары, улуг класстарның өөреникчилерин база чурум үрээр ийи-чаңгыс кижилерни хаара тудуп, кижизидилге ажылын чорудуп турарын эки деп көрдүвүс. Каяа-даа баарывыска, чон эвээш эвес, адак диге, 50-ден 100 чедир чыгып алган чон, улуг назылыг хоочуннарны манап турарын көргөш, база өөрүп, улам хей-аът кирген, бедик сорукутук ажилдап эгелээр чордувус.

Удуртукчу дарга-бошкалары идепкейлиг ажилдап турар кожууннарда Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Би-Хем, Тожу база Ак-Довурак хоорай хамааржыр. Арткал кожууннарда, сумуларда удуртукчулар шоолуг херекке албас, культура одаанче келир чон эвээш, чүгле улуг назылыг кижилер чедип кээр. Неделя бурунгаар чоруткан дыңнадыг бижикти алгаш, чон-биле ажилдавайн турары хомуданчыг. Социал байдалды экижидип, чонну культура хемчеглеринче хаара тудары чугула болгу дег. Бо ажилды чоруткаса, арагалаар, чурум үрээр, амыдыралга сонуграл чок кижилер ажил-агыйга шаптык кадары билдингир. Концерт эгелээр мурнунда чонга хей талаалыг ачы-дуза чедирер төп «Деткимчениң» психолог специалистери солун лекция-беседаны номчуп, чоннуң сонургаан айтырыгларынга тодаргай харыларны берип турар.

«Чырык күзөл» хоочуннар ансамбли концерттерге Ада-чурттуң Улуг дайынының кижикчилеринге тураскаадып, оларга мөгейип, тыва чоннуң өгбелеривистен дамчып келген өзү-чаңчылдарын непередип, олче угланган ыр-шоор, оюн-тоглааны бараалгадып чоруур бис. Уран чүүл көрүлдөзү чону чараш чүүлдерге өөредир, кадык-чаагай амыдыралче кирериниң база бир чадазы, оруу ол деп болур.

Доорга ТҮЛҮШ,
Тыва Республиканың көдээ
ажыл-агыйының алдарлыг
ажылдакчызы, «Чырык күзөл»
ансамблиниң кижикчизи.

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды О.Э.Доңгакка, Кызыл кожууннуң кол эмчизинге

АЖЫК ЧАГАА

Бис, Кызыл кожууннуң Эрбек суурнуң чурттакчылары, Силерниң мурнуңарга үези келген болгаш бисти дүвүредип турар айтырыгны тургузуп тур бис.

1976 чылдың март айда, медицина училищезин дооскан соонда, Ондар Светлана Тармаевна бистиң суурга ажилдаары-биле чедип келген. Эрбек суурнуң фельдшер-акушер пунктузунга 42 чыл дургузунда ол ажилдааш, 2018 чылдың март айда пенсияже үнгөн.

Ажилдап келген үезинде профессионал ажылынга бедик мергежилдин, бодунуң чүгле эки талааларын көргүскен. Та чеже чаш уругларны бажыңнарынга хүлээп ап, та чеже кижиниң амы-тынын камгалаан! Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Светлана Тармаевна бистиң суурда хүндүткелдиг кижикчи. «Эмчи» деп сөс ооң ат-сывын солаан, суурнуң чурттакчылары ону «Эмчи» деп хүндүлөп адаар. А ол дээрге ооң ачы-хавыязыын бистиң суурувустуң чурттакчыларының үнелеп көргениниң демдээ-дир.

Бистиң эмчивис Ондар Светлана Тармаевна бөгүнге чедир «Россияның алдарлыг эмчизи» («Заслуженный врач России») деп ат-биле шаңнатпаан, бистиң суурнуң чурттакчыларының шуптузунуң бодалы-биле алырга, а бо атка ол төлөптиг эмчилерниң бирээзи.

Бистиң хүндүлүг эмчилеривис, республиканың кадык камгалал сайыды, кожууннуң улуг эмчизи, бис, Эрбек суурнуң чурттакчылары, бо айтырыгны бистиң эмчивиске хамаарыштыр бүдүрүмчелиг шиитпирлеп, «Күш-ажылдың хоочуну» («Ветеран труда») хүндүлүг атты аңаа тыпсырын идегел-биле диледивис. Ондар Светлана Тармаевна «Россияның кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» («Заслуженный работник здравоохранения России») атка база төлөптиг деп санап турар бис.

Хүндүлел-биле, Тыва Республиканың Кызыл кожууннуң Эрбек суурнуң чурттакчылары. (Биче-оол Елена Михайловна, Сувакпут Айлана Татар-ооловна, Ондар Владимир Константинович, Моңгуш Эрес-оол Коңгарович дээш ниитизи-биле 73 кижикчи ат салган.)

Демир-үжүк тудуп көрбээн Хензиг бичии салааларны Эдип тургаш айтып берген Эге школа башкылары. Экилежип мендилээр деп, Эргим сөстү өргүүрүн-даа Энерелдиг башкыларым Эге класска таныштырган. Чуруп, санап, ырлаарына, Чаңчылдарны сагырынга Эге класска мээң башкым Эргеледип өөредип каан.

(С.К. Куулар эге класс башкысы)

Хендергей ортумак школазының эге класстарында 111 бичии чашты 7 башкы өөредип, кижизидип турар. Оларның үжү дээди категорияны, дөртү бирги категорияның эге класс башкылары болуп хун бүрүдө башкы ажылынга педагогиканың бурунгаар депшилгелиг ажилдарын база амгы үениң чаа арга-дуржулгазын ажылавышаан, ханы, быжыг билиглерни өөреникчилерге дамчыдып берип чоруурлар. Кожуунга эртип турар олимпиадаларга идепкейлиг киржип, эки чедишкннерлиг болган өөреникчилер Серен Монгуш, Самба Сат, Диана Сотнич, Арташ Монгуш, Долаана Монгуш, Чайзат Сувак, Айлаана Монгуш оларга башкылары чоргаарланып чоруур.

Ниилелдин болгаш социал-экономика бийдалдарның өскерлип турар негелделеринге дүүштүр Россияда өөредилге адырын чаартырын, инновациялыг өөредилге программаларын идепкейли-биле шингээдип алып болгаш башкылаашкынның амгы чаа технологияларын өөредилге-кижизидилге ажылынга чөптүг ажылаарын база тускай мергезил угланышкынның өөредилгени деткээн, мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди айыткан төлөвилелдерни Россияның Чазза, Россия Федерациязының Өөредилге яамызы, Өөредилге академиязы ажылдап кылгаш, амгы үеде бүгү чуртта ону боттандыраарына угланган тускай сорулгалыг хемчеглерни күүселдезин хыналдага ап, улуг куженишкнниг ажилдап турар болгай.

Устүндө айыттыг төлөвилелдерниң

Башкы хүнүңгө уткуштур

ЭГЕ БАЗЫМ

бир кол сорулгазы – уругларны бичии чажындан эгелээш, чогаадыкчы чорукка, амыдыралдың кандыг-даа чүүлдеринге таварышкаш, оон белени-биле үнүп, берге, нарын байдалдарга дүрген чаңчыгып шыдаарына, чурттап турар девискээрининг янзы-бүрү айтырыгларын шийтпирлээринче угланган шинчилел ажилдарын кылып билиринге өөредип, бүгү талазы-биле амыдыралга белен уругларны кижизидери болур.

Сөөлгү үеде эртем-техника сайырап, электроннуг информация хевирлериниң кижизидеринге чедир, чоок апарганы-биле чергелештир уругларның, улуг-даа кижилерниң чогаалга сонуггалы кошкап турарын эскерип эгелээн бис. Эге класс өөреникчилеринге сөс курлавырын байыдарының кол дөзү – номчулга дээрзин бис бо ажилдап келген үевиштиң дүргүзүндө көрүп, билип келдвис. Ынчангаш номга сонуггалды уруглар бичии турда-ла оттурары чугула деп түңнелге келген бис. Бир эвес өөреникчи номчулгага сонуггал чок, дыл-домаа сайыраңгай эвес болза, ооң сагыш-сеткили база байлак эвес болур.

Уругларны номчуп өөредип алыры, номчулгага сундулуг болгаш номга ынак кылдыр кижизидери – эге школа башкыларының болгаш ада-иениң эңне кол сорулгазы. Чүге дизе өөреникчи багай номчуур болза, багай өөренириниң демдээ.

Ынчангаш эге класстан тура өөреникчини номчулгага ынак болур кылдыр өөредип алып дээш, бистиң эге школада ажилдап турар башкылар дыка хей аргаларны ажылап, бот-бодувус аравыста сүмележип, эпиг-демниг ажилдажышкынның түңнелинде, «Эге школаның өөреникчизиниң номчулганы ханы медресе билирин хевирлээр» деп шенелде төлөвилелди эге школа иштинге ажилдап кылгаш, ажылывыста

кол өзек кылдыр ажылап турар бис. Оон кол сорулгазы: номчулга культуразының амгы үеде ужур-утказын өөреникчиге чедимчелиг кылдыр билиндирери. Бо сорулганы чедип алырда, башкы, ада-ие база библиотека ажилдакчыларының кады сырый харылзаалыг ажылы кол черни ээлээр. Ынчангаш бистиң эге школа өөреникчилери үстүндө бижээни-вис шенелде төлөвилел-биле ажилдап эгелээнивис соонда, школаның болгаш суурнуң библиотекаларының үзүк чок аалчылары болуп, уруглар номнарын хейи-биле номчуп эгелээни бистиң, эге школа башкыларының, улуг чедишкн-нивис бооп турар. Ону чедип алырда, школа иштинде дыка хей ажилдарны бистиң эге школа башкылары кылып турар. Чижээ, орус дыл болгаш тыва дылдар декадаларында: «Авам, ачам, мен – номчукчу өг-бүлө» деп мөөрейни класс бүрүзүңгө маргылдаа хевирлиг кылдыр албан эртирип, аянныг номчулгага мөөрейлерни, «Номчулганың кадыны», «Номчулганың хааны» деп мөөрейлерни эртирип, ол бүгү ажилдарның түңнелдерин үндүрүп, тилекчилерни шаңнап-мактап турарывыс чаңчылчаан. Оон аңгыда класс бүрүзүңгө номчулганың «чарыжын» башкылар хун бүрүдө организаастап эртирип турар. Моон бир хевир өөреникчи бүрүзүңгө адын бижээн кирбиш бажыңчыгаш чуруу бар. Ону орус дылга болгаш тыва дылга ийи аңгы кылган. Өөреникчи чаа чогаалды номчуп алгаш келгеш, уткузын эдери чугаалаарга-ла, 1 кирбишти өңнээр. Кымның бажыңы мурнай өңнеттине бээр, ол тилекчи болур. Кирбижин өңне-дип алып дээш, өөреникчи дыка кызып номчуттунар. Бо арга номчулганы экижидеринге дыка улуг идиглиг бооп турарын ажылаан арга-дуржулгавыстан эге класс башкыларына сүмелеп тур бис.

Башкыларның ажылынга деткимче

кылдыр школавыстың библиотека Кристина Сергеевна Монгуш болгаш Хендергей сумузуңуң Шулуу Опол ат чаа хевиржиттинген ном саңының библиотеканы Айлаң Спириновна Сат ол бистиң өөреникчилеривиске библиотекичээлдерин болгаш янзы-бүрү оюнну мөөрейлер, видеокичээлдерни орутыва дылдарга эртирип берип турар биске дыка улуг дуза бооп турар.

Мындыг эпиг-демниг ажылдап турарывыстың түңнелинде, бистиң эге школада өөреникчилеривис чысанында кожуун иштинде эге класс өөреникчилеринге болуп турар Баштай базымнар аттыг эртем-шинчилел конференцияларынга Алдын-Сай Бавуужа Альбина Ховалыг, Сайлаш Монгуш, Оң Сат, Ангелина Сат, Долаана Монгуш, Анастасия Монгуш, Владимир Кар Сал, Аяс-оол Ооржак олар тилекчи болганнар. Оон аңгыда уран номчул мөөрейлеринге тилекчи болган Айлаңна Куулар, Альбина, Авырга Онда өөреникчилеривиске чоргаарланып чоруур бис.

Өөреникчилеривистиң чедишкн-нери-биле чергелештир, кожуунуң эге класс башкыларының аразына болгаш ажык кичээлдер фестивалына бистиң эге школа башкылары идепкейлиг киришкеш, орус дыл, долгандыр турар хүрээлел кичээлдерин эртиреринге Шолаана Сергеевна Сат, Саида Монгеевна, Ондар тилекчи болганнар. Математика технология, улусчу ужурлар кичээлдерин эртиреринге кожуун башкыларының аразында мөөрейге ийиги черни Өнермаа Барбаановна Санаа, Алдынай Михайловна Оюн, Бичии-кыс Канчыыр-ооловна Монгуш алганнар.

Бистиң мындыг чедишкннерлиг ажилдаарывыска деткимчени берип турар бурунгаар көрүштүг аныяк директорувус Аяна Сергеевна Саттың бистидуртуп-баштап турарына өөрүп, чоргаарланып чоруур бис.

НИНА МОНГУШ

Эге школаның методкатыжышкыны.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУННУҢ БУЛУҢ-ТЕРЕК ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ
школага ажилдап чораан башкыларны, бүгү чылдарның доозукчуларын болгаш өөреникчилерин 2019 чылдың ноябрь 2-де 11 шакта Булуң-Терек школазының 85 чыл оюнче чалап тур.

Школа администрациясы.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0601055:203, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Совхозная д. 2 «б», общей площадью 1511 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д.143 с понедельника по четверг с 9.00 часов по 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданина Российской Федерации Чыргалан Чойгана Эдуардовна о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для размещения объектов торговли общественного питания и бытового обслуживания, общей площадью 1135,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502049:373, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с. Тоора-Хем, ул.Агбаан, дом 24 «а».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Оюн Н.И.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия подготовка – 1 месяц
Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия – 2 недели
Оператор ЭВМ – 2 недели
Основы работы в сети интернет – 2 недели
Секретарь делопроизводитель – 2 недели
Тракторист-машинист категории «ВС»
Фермер-предприниматель – 2 недели
Фотошоп – 2 недели
Электросварщик – подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справка по телефону: 2-72-32; 8-923-551-84-88

Утерянное свидетельство о профессиональном образовании № 000839, серия 17СКА, регистрационный номер 77, выданный 25.12.12 г. ГБПОУ Республики Тыва «Ак-Довуракский горный техникум» на имя Кужугет Сылдыс-оол Николаевича, считать НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

Удостоверение о повышении квалификации №170400001926, выданное 02.08.2017 г. учебным центром ООО «Восточно-Сибирское Экспертно-Консалтинговое Агентство» на имя Куулар Бэла Давааевны, считать НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3948

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырына хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның турар-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылзаар.
Чаңдылга индекс: хуу юкилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.